

časopis za **F**eminističku teoriju

GENERO

centar za ženske studije, beograd 2003

Sadržaj

1

Dajana Ilam, Čemu čitanje?

9

2

Tema broja:

Politike pola

Priredila Jelisaveta Blagojević

Jelisaveta Blagojević, Trošiti i potrošiti

19

Drusila Kornel, Rod

21

Džudit Butler, Slučajna utemeljenja – feminizam
i pitanje postmodernizma

33

Katerina Kolozova, Ispitivanje ne-dihotomne mogućnosti
mišljenja jedinstva ne-jedinstvenog subjekta

49

Deniz Rajli, Kratka istorija nekih preokupacija

59

Margarita Dijaz-Andreu, Identitet roda i arheologija:
sintetički pogled

67

Ksenija Bilbija, Kako neko postaje ono što jeste:
Inferno Lus Arće

93

Marina Gržinić, Prelom

109

Marijana Milosavljević, Reprzentacija ženskog tela
na fotografijama Klod Kaun i Hansa Belmera

123

Zorica Mršević, Žene u pravnim profesijama	137
3	
Iz regiona	
Valentina Zlatanova i Rumiana Stoilova, Rod – modeli moći: jedan regionalni aspekt	155
Nataša Avramovska, Zatamnjena muza makedonske ljubavne i erotske poezije	161
4	
Prikaz	
Ivana Ivković, Definisati silovanje	169
Milica Stojaković, Susret sa drugošću	175
Gordana Bekčić, Ženska pozorišna posla	181
Beleške o autorkama	185

Contents

1

Diane Elam, Why Read?

9

2

Focus of the Issue:

Politics of Sex

Prepared by **Jelisaveta Blagojević**

Jelisaveta Blagojević, Using (it) Up

19

Drucilla Cornell, Gender

21

Judith Butler, Contingent Foundations:
Feminism and the Question of Postmodernism

33

Katerina Kolozova, Investigating the Non-Dichotomic
Possibility of Thinking Unity For a Non-Unitary Subject

49

Denise Riley, A Short History of Some Preoccupations

59

Margarita Diaz-Andreu, Gender Identity and Archeology:
A Synthetic View

67

Ksenija Bilbija, How One Becomes What One Is:
Luz Arce's *Inferno*

93

Marina Gržinić, Rupture

109

Marijana Milosavljević, Representation of Female Body on the
Photographies by Claude Kahun and Hans Belmer

123

Zorica Mršević, Women in Law Professions	137
3	
From the Region	
Valentina Zlatanova and Rumiana Stoilova, Gender – Models of Power: A Regional Aspect	155
Nataša Avramovska, The Darkened Muse of Macedonian Love and Erotic Poetry	161
4	
Review	
Ivana Ivković, Defining Rape	169
Milica Stojaković, Encounter With Otherness	175
Gordana Bekčić, Women's Business in Theater	181
Notes on Contributors	185

Identitet roda i arheologija: sintetički pogled

Poslednjih godina studije roda su se pretvorile u jedno od glavnih polja istraživanja u anglosaksonskoj arheologiji, mada se njihov uticaj počeo neprekidno širiti i na druge zemlje van ovog područja. Upotreba termina "rod", a ne "pol" neupućenima može izgledati čudno. "Rod" je pozajmica iz gramatike čija sadašnja upotreba traje, kako ću objasniti, jedva trideset godina, u nameri da se istakne da je značenje tog termina upravo različito od značenja termina "pol".

U ovom članku želimo da napravimo uvodni pregled stanja istraživanja u vezi sa rodom. Počecu od pregleda porekla studija roda, kako bih zatim ušla dublje u jedno od područja u kojima je ovo novo polje arheologije imalo najviše uspeha, a to je kritika androcentričnog iskrivljenja. Zatim ću uvesti sopstveno viđenje načina na koji bi trebalo koncipirati rod kao višedimenzionalan i raznovrstan. Studije roda u proučavanju supstencije i proizvodnje, pitanja materijalne kulture, proučavanje roda i prostora, i kako se može proučavati ovaj tip identiteta u vezi sa moći i društvenom hijerarhijom jesu još neke teme kojima će se ovaj rad pozabaviti.

Definisaću identitet roda kao način na koji pojedinac sam sebi pripisuje jednu ili više specifičnih kategorija roda (odnosno, kako sebe identifikuje) na osnovu načina na koji društvo opaža polne razlike, i kako drugi njoj ili njemu pripisuju takve kategorije. Implikacije ove definicije pokazivaće se tokom članka, ali za sada neka bude dovoljno to što ću reći da, kada je neki identitet *socijalno percipiran*, on je nužno i kulturno i istorijski determinisan. To jest, ne možemo očekivati da značenje termina "žena" bude isto u svim ljudskim grupama, odnosno, da bude univerzalno, pa čak ni da znači istu stvar u istoj grupi u različitim istorijskim trenucima. To postaje jasno ako pomislimo kako se ono što se podrazumeva pod terminom "muškarac" ili "muškost" menja od Italije do Brazila ili Nemačke, i kako su se u svakoj od tih zemalja ovi pojmovi menjali tokom poslednjih vekova, pa čak i godina: na primer, danas su u najvećem delu zapadnog sveta prakse kakva je homoseksualnost prihvaćenije nego u prošlosti. Rod – da budemo precizniji, kategorije roda i ideologija roda – otuda predstavljaju promenljivu vrednost u društvenom vremenu i prostoru, pošto su istorijski i kulturno određeni.

Od žene do roda: ka postprocesnoj arheologiji

Od svih identiteta o kojima je u poslednje vreme raspravljano u postprocesnoj arheologiji (etnicitet, nacionalizam, itd.) identitetu roda je po mom mišljenju poslednjih godina posvećeno najviše pažnje. To otuda što ova arheologija potiče od tipa koji bismo mogli odrediti kao aktivistički a koji je nastao šezdesetih godina. U toj deceniji po prvi put se u literaturi pojavio termin "rod" u psihoanalitičkim studijama. Prvo pominjanje ovog termina na koje sam naišla jeste kod Roberta Stolera (Stoller 1968) i, malo kasnije, kod An Oukli, u veoma često navođenom tekstu (Oakley, 1972). U njemu se nalaze ovi značajni odeljci:

– "Pol" je biološki termin, a "rod" psihološki i kulturni. Zdrav razum nam sugeriše da su to samo dva viđenja iste podele i ako neko pripada, na primer, ženskom polu automatski će pripadati i odgovarajućem rodu (ženskom). U stvarnosti to nije uvek tako. Biti muškarac ili žena, dečak ili devojčica, zavisi od odeće, pokreta, zanimanja, od mreže društvenih odnosa i od ličnosti, koliko i od činjenice da se poseduje određena vrsta genitalija.

I nastavlja:

– Ovu prilično iznenađujuću tvrdnju potvrđuje niz činjenica. Najpre, antropolozi su dokumentovali veoma široke varijacije načina na koje različite kulture definišu rod. Istina, svako društvo koristi biološki pol kao kriterijum za pripisivanje roda, ali ako pođemo dalje od te polazne tačke, nema dve kulture koje će se u potpunosti složiti oko toga šta razlikuje jedan rod od drugog. Razume se, svako društvo veruje kako baš njegove definicije roda odgovaraju dvojnosti biološkog pola. (Oakley, 1972: 158)

Iz psihoanalize, termin je prešao u antropologiju, a prvi rad koji sam na tom polju našla jeste rad Gejl Rubin (Gayle Rubin) *Trgovina ženama: Beleške o političkoj ekonomiji pola* (Rubin 1975). Kako se u Sjedinjenim Državama arheologija proučava kao jedna od specijalnosti antropologije, ne treba se čuditi što je iz jedne prešla u drugu, premda, kako se ističe u jednom od prvih radova na tu temu u arheologiji (Conkey & Spector 1984), prenos nije bio automatski. Posle manje poznatih članaka Džoan Džiro (Gero 1983) i Dženet Spektor (Spector 1983), prvi koji je ostvario izvestan uticaj bio je tekst ove druge autorke i Margaret Konki (Conkey & Spector 1984). Članak Konkijeve i Spektorove (1984) međutim, nije pao na potpuno neobrađeno zemljište. Još od šezdesetih, a naročito sedamdesetih godina, feministički ugao gledanja na arheologiju stvarao je sve veći i veći broj žena koje su počele da ulaze u profesiju (videti analizu tog procesa kod: Claasen 1994; Diaz-Andreu & Sørensen 1998; du Cros 1993). Dve geografske oblasti u kojima je feministička arheologija bila posebno jaka bile su Skandinavija – posebno Norveška i Švedska – i Sjedinjene Države. Analize pravljenе iz ove perspektive trudile su se da vrate ženu u okvire nove arheologije koja je vladala tih godina (Bertelsen *et al.* 1987; Dahlberg 1981; Hodder 1983; Leacock 1981; Rice 1981).

To što je arheologija skoro čitavu deceniju zaostajala za antropologijom u prihvatanju pojma roda, moglo bi biti u vezi sa sporošću s kojom se postprocesna¹ arheologija nametnula – sa kojom se nameće – u anglosaksonskom svetu, nasuprot uspehu koji je postmodernizam imao u antropologiji. Učmalost arheologije se objašnjava time što je arheološka zajednica odbijala da sruši bastion navodne objektivnosti arheologije. Međutim, ne slažu se svi sa mnom u viđenju arheologije roda u okviru postprocesualizma ili postmodernizma, te moram objasniti svoj stav u vezi sa ovom tačkom². Arheologija roda je postprocesna, po mom mišljenju, jer smatra da je društvo sastavljeno od *pojedinaца* koji deluju kao *aktivni* društveni činioци, od pojedinaца čije aktivnosti i *svakodnevna pregovaranja* čine suštinu istorijske dinamike. U stalnoj interakciji, odnosno, u neprekinutoj društvenoj *praksi*, odnosi roda imaju suštinsku ulogu kao jedno od temeljnih i osnovnih *načela strukturisanja* koja uređuju društvene odnose. Rod je, utoliko, *identitet* koji leži u osnovi društvenih odnosa, u čijem praktikovanju dolazi do stalnog, ponovnog pregovaranja, pa otuda i do promene. Time ne samo što se objašnjavaju razlike između grupa, u vezi sa time kako svaka od njih razume rod, nego i kako se rodovi menjaju u okviru "iste" grupe tokom istorijskog nastajanja.

Po mom mišljenju, postoje jasne razlike između arheologije roda i feminističke arheologije iz sedamdesetih i sa početka osamdesetih godina. Dok se ova druga naravno usredsređivala na žene, arheologija roda se bavi, barem u teoriji, *svim* rodovima. Osim toga, ova poslednja ne prihvata ideju da je svaka kategorija roda univerzalna, dok je upravo to bila pretpostavka ženskih studija (značenje termina "žena" bilo je očigledno za autore i autorke koji su tada istraživali, jer su smatrali da se njegov smisao održao kao stabilan tokom istorije). To verovanje dovelo je do izostanka kritike, te su oni počinili greške veoma slične onima koje su želeli da izbegnu. Namera da se na ekonomskom nivou za žene nađe relevantna uloga – ističući, na primer, u lovačko-sakupljačkim društvima ulogu koju je sakupljanje imalo za ishranu grupe u celini – premda je važna, vodila je do ishoda koji je bio podjednako nezadovoljavajući kao i onaj koji su nameravali da opovrgnu. S jedne strane su zapadali u pojednostavljivanje, pretpostavljajući da će, ako su ženske aktivnosti bile od temeljnog značaja za globalnu ekonomiju grupe, njihova uloga biti društveno priznata. Kako upozorava postprocesna arheologija, međutim, oblik u kojem jedno društvo razume aktivnosti svojih članova zavisi od pregovora između njegovih činilaca, te otuda, ova međusobna zavisnost koju je izvodila feministička arheologija nije nužno tačna. Osim toga, neophodno je imati u vidu da postoji mnogo paralelnih diskursa – na primer, muški diskurs i ženski diskurs, diskurs dečaka/devojčica, mladih, odraslih i starih – koji konkretnu situaciju mogu raci-

¹ Ovde se neću zadržavati na tome šta podrazumevamo pod postprocesnom arheologijom, i upućujem zainteresovanog čitaoca da pogleda tekstove (Hodder, 1982a; Johnson, 1999; Shanks & Tilley, 1992).

² Međutim, neki autori, a naročito autorke, branili su tezu da arheologija roda nije postprocesna, nego feministička (Dommasnes, 1990; Engelstad, 1991; Wylie, 1998/1992). Odbacivanje postprocesne arheologije u teoriji izgleda da ima više veze sa izvesnim stavom i sa prilično mačističkim aluzijama kakve su pravili neki od prvih postprocesnih arheologa, ka što su Šenks i Tili (Shanks & Tilley, 1992). Kao reakcija na tvrdnju da je arheologija roda feministička, poslednjih godina su se pojavili stavovi koji sugerišu kako je arheologija roda postprocesna / feministička, osim što je i mačistička (Knapp, 1998) ili *queer* (Dowson, 1998). (Termin *queer* obuhvata i homoseksualce i lezbejke. Zanimljivo da je, po mojim saznanjima, prvi članak objavljen u arheologiji koji upotrebljava ovaj termin napisao autor sa engleskog govornog područja, ali na katalonskom, što možda sprečava (da li je autor tako želeo?) njegovo širenje na anglosaksonsko područje. Mogu se naći i raniji tekstovi o homoseksualnosti u arheologiji (Damm, 1991; Matthews, 1994; Yates, 1993).

onalizovati na veoma različite načine. Konačno, dok je feministička arheologija iz sedamdesetih i s početka osamdesetih godina htela da bude objektivna, da učini žene vidljivim, arheologija roda je mnogo obazrivija pred takvom mogućnošću.

Kritika androcentričnog iskrivljavanja

Uprkos onome što je rečeno u prethodnom odeljku, arheologija roda sa feminističkom arheologijom sedamdesetih i osamdesetih deli čitav niz zajedničkih briga, kao što je kritika androcentričnog iskrivljavanja. Dovoljno je napraviti samo sumaran pregled raznih vrsta publikacija iz arheologije, kao i nekih manje specijalističkih publikacija, pa da postane očigledan visok stepen uticaja sadašnjosti u načinu na koji se rod predstavlja. Autori i autorke najčešće zamišljaju odnose između rodova u prošlosti i odnose između generacija kao sliku u ogledalu njihove sopstvene zapadnjačke sadašnjosti, u kojoj još uvek preovlađuje hijerarhijski odnos nejednakosti između rodova. Prekomerno vezivanje za sadašnjost otkriva se, na prvom mestu, u nekritičkoj upotrebi jezika i ilustracija. Generičke imenice upotrebljavaju se kao da su neutralne: termini kao što su "poreklo čoveka", "praistorijski ljudi", "Rimljani", itd. teorijski se shvataju kao da obuhvataju i muškarce i žene podjednako. Međutim, ova iluzija brzo iščezava kada se vizualizuje šta ove reči znače. Biće dovoljan jedan primer da to ilustrujemo: skoro da je univerzalna činjenica da ćemo u svim muzejima na svetu naći objašnjenje ljudske evolucije ilustrovano nizom muškaraca, od kojih je svaki sve napredniji, ali nikada nema žena. Kada bi termin "čovek" bio tako neutralan kao što se tvrdi, trebalo bi očekivati da u barem 50% muzeja evoluciju otelovljuju žene, ili da barem u velikom broju muzeja slike uključuju oba pola!

U vezi sa prethodnim, kvantifikacija glagola koji se upotrebljavaju za opisivanje navodno muških aktivnosti ukazuje na češću upotrebu i aktivnije i pozitivnije konotacije od onih koji se upotrebljavaju za žene. To postaje neosporno ako pogledamo bibliografiju XIX i praktično celog XX veka, u kojoj se glavni naglasak u arheologiji stavlja na teme rata, lova, ili ugleda – a sve se one shvataju kao isključivo muške oblasti. U praistoriji, predmeti koji su stekli najviše važnosti u tipologijama – sekira, oružje... – i u hronologijama ustanovljenim na osnovu njih – kameno doba, metalna doba... – bili su vezivani za navodno muške aktivnosti. U klasičnoj arheologiji desilo se nešto slično. Na primer, za grčku keramiku se od početka pretpostavljalo da su je pravili muškarci (Gran-Aymerich 1998: 47n). Kada se priznavalo žensko autorstvo (premda ne uvek i na ilustracijama!) ono se zamišljalo samo ukoliko proizvodnja nije bila od važnosti. U nekim slučajevima tvrdnje su bile pune prikrivenih i posrednih zaključaka. Kada, na primer, Džaketa Houks (Jacketta Hawkes) u knjizi koju je napisala zajedno sa svojim suprugom (Hawkes & Hawkes 1943: 66) kaže kako u Piterborou kulturi "žene kao grnčarke nisu bile naročito vešte", treba se upitati nije li mišljenje da su grnčarke bile žene poteklo otuda što keramika nije bila naročito vešto pravljenjena. Da je keramika bila visokog kvaliteta, da li bi i dalje tvrdila da su žene bile zanatlijeke?

Androcentrično iskrivljavanje u velikoj meri je prisutno i u kulturno-istorijskoj arheološkoj teoriji, koja je još uvek veoma raširena u najvećem delu sveta, kao i u njenoj naslednici – u upotrebi termina kultura, i njemu sličnih, kao složenih, itd. – novoj arheolo-

giji. Kulturni istoricizam tretira arheološke "kulture" kao da je reč o pojedincima koji su u teoriji neutralni, ali u praksi, kao što sam upravo objasnila, muškog pola. Kao primer možemo navesti to što izgleda sumnjivo da Čajld (Childe) misli na žensku populaciju kada tvrdi kako su "brdovitu zemlju zapadne Češke, Bavarske i Virtemberga već zauzela muževna stočarska plemena koja su pokopavala svoje mrtve pod humke" (Childe 1928: 40, podvlačenje moje). Mogla bih nastaviti da navodim druge slučajeve, ali muško iskrivljavanje u kulturnom istoricizmu predstavlja pitanje toliko očigledno, da ne smatram da je neophodno zadržavati se na tome.

Neke od analiza koje su sprovedene povodom androcentričnog iskrivljavanja iz optike arheologije roda usredsređene su upravo na temu ilustracija. Osim čestog odsustva žena sa ilustracija, koje sam već ranije pomenula, kada su žene i uključene, postavljene su u drugorazredne položaje u odnosu na muškarca, bilo tako što su stavljene u drugi plan, ili tako što ne gledaju pravo u publiku (dok središnji muški lik to, naprotiv, čini) tako što se prikazuje kao podređena ili pasivna, ili kako obavlja poslove koji se smatraju za ženske i/ili sekundarne (Conkey 1996; Hurcombe 1997; Moser 1993; Moser 1998; Wiber 1997).

Panorama je slična kada govorimo o jeziku i slikama. Već sam pomenula primer u vezi s ljudskom evolucijom, ali spisku bi se mogli dodati i mnogi drugi, tako da je stanje zabrinjavajuće. Javni uticaj koji imaju muzeji, delimično proistekao iz njihove zvaničnosti, tako da diskurs roda koji se u njima proizvodi biva ozvaničen, učinjen stvarnošću za one koji ih posećuju, jeste ono što ovu kritiku čini relevantnom (Handsman 1991; Hurcombe 1997; Jones & Pay 1990). Potreba da muzeji postanu atraktivni za posetioca dovodi do toga da oni i one koji organizuju izložbe pokušavaju da približe prošlost publici, a zarad toga se pribegava učvršćivanju unapred stvorenih ideja te iste publike, bez pokušaja da im se pristupi kritički. Tako se rekonstrukcija roda karakteriše neodrživim povlašćivanjem sadašnjosti i slikama koje su nepotpune i obično predstavljaju plod spekulacije, ali nema upozorenja o njihovom karakteru, nego ih publika uzima kao tačne, s obzirom na zvanični kontekst u kojem se nalaze.

Ne iznenađuje nas što se androcentrično iskrivljavanje isto tako može naći na svim nivoima obrazovanja, uključujući i univerzitetsko. Samo od početka devedesetih godina, premda još uvek na veoma malo mesta, počeli su da se organizuju kursevi koji se bave rodom, ili rod uključuju u svoj nastavni program. Udžbenici i specijalističke knjige obično ne vode mnogo računa o tome kako se bave rodom, a u određenim razdobljima često se sve ono što je u vezi sa ženskim rodom, ili uopšte ne pominje, ili uključuje samo u dodatke na kraju teksta. (Conkey & Tringham 1996; Cusack & Campbell 1993; Romanowicz & Wright 1996; Scott 1997; Spector & Whelan 1989).

Višedimenzionalan i raznovrstan identitet roda

U ovom odeljku objašnjavaju se različiti elementi od kojih se sastoji definicija koju smo predložili na početku rada. S jedne strane, rekla sam da pojedinci sebi mogu pripisati, ili im drugi mogu pripisati jednu ili više kategorija roda. S druge strane, ukazala sam na to da se ova identifikacija zasniva na polnoj razlici, ali da zavisi od toga kako se ona društveno percipira. Već sam skrenula pažnju na to da ovu poslednju tvrdnju

nije teško shvatiti ako pomislimo na primer, konkretno, zapadno društvo, u kojem se čitalac, čitateljka, ili ja sama nalazimo. Uzmimo, na primer, slučaj nekog Grka: ono što biti "čovjek" znači u sadašnjoj Grčkoj, nije značilo isto u grčko ili rimsko klasično doba, kada je ono što je uključivano u ulogu muškog roda; prava i dužnosti koje su vezivane za to da se bude "čovjek", bilo sasvim različito od ovoga u sadašnjosti (Keuls 1985; Scott 1997: 9; Sparkes 1998).

Identitet roda zasniva se na polnoj razlici (ali ne nužno i na različitim kategorijama pola; videti *infra*) te otuda u velikom broju društava prihvaćene kategorije roda jesu muškarac i žena (premda, kao što ću kasnije pokazati, to uopšte nije univerzalna činjenica). Pojmovi "muškarac" i "žena" naizgled su stabilni utoliko što skoro sve grupe koje prave tu razliku, podelu između njih sprovode na sličan način, iako kulturna racionalizacija razlike u mnogome varira od jednih do drugih. Ova naizgled jednostavna shema se usložnjava kada počnemo da vrednujemo različite faktore. Najpre, ljudska bića se, kada je pol u pitanju, dalje dele na četiri kategorije, a ne na dve: osim muškaraca i žena, postoje i hermafroditi i osobe bez pola. Neka društva, kao što je zapadno, socijalizuju hermafrodite prema rodu u kojem je ostvareno njihovo vaspitavanje. Druge grupe, međutim, smatraju ih različitim kategorijama roda. To je slučaj sa jednim delom *berdačija* u mnogim severnoameričkim plemenima, koji se stavljaju u posebnu grupu (videti *infra*). U nekim slučajevima se govorilo o hermafroditima na osnovu arheološkog materijala kao što su kiparske statuete iz bronzanog doba (Merrillees 1975: 173). Ovu pretpostavku, međutim, nije pratila diskusija o organizaciji roda u grupi koja je analizirana, i u svakom slučaju, ona nije široko prihvaćena (Frankel 1993: 140).

Osobe bez pola to izuzetno mogu biti po rođenju, što je slučaj koji proučava Oukli (Oakley, 1972), ili to postati kastracijom. U okviru ovog drugog odeljka nalaze se kastrati zapadnog modernog doba, evnusi iz vizantijskog sveta (Ringrose 1994; Tougher 1997; Tougher 1999), ili hirdže iz Indije. Ovi poslednji su muškarci koji odlučuju da se kastriraju kako bi se uključili u kategoriju roda hirdži, koji se karakteriše time što ima specifične uloge roda (Nanda 1993; Nanda 1994). Jedino pominjanje koje mi je poznato, a i ono je tek usputno, moguće kategorije roda sastavljenog od kastrata iz starog doba nalazim kod Rite Rajt (Wright, 1996: 93) koja pominje slučaj Ura III u arheologiji Mesopotamije, ali ni ova autorka, koja je radila na temama roda, ne zadržava se mnogo na tom pitanju.

Raznovrsnost roda još je veća ako se uzme u obzir da se izvesne kategorije roda mogu i ne zasnivati na kategorijama pola, što se dešava i sa muškarcima i sa ženama koji su homoseksualni. Na ovaj slučaj u literaturi se obraća veća pažnja, što je po mom mišljenju povezano sa većom prihvaćenošću ove dve kategorije roda u savremenom zapadnom svetu. Rad u kojem je najjasnije izložena homoseksualna praksa (mada se u stvari ne izlaže praksa grupe muškog homoseksualnog roda, a te dve stvari nisu iste) jeste rad Tima Jejsa u analizi slika urezanih u steni u Bohuslenu (Bohuslän), u Švedskoj (Yates, 1993), premda njegove hipoteze izgleda nisu bile široko prihvaćene kod drugih autora koji su posle njega objavljivali (Mandt, 1998; Tilley, 1999). Autor koji jeste ukazao na mogućnost postojanja barem jedne kategorije muškog homoseksualnog roda je Kit Metjuz, u slučaju rimskog sveta (Matthews 1994). Mnogi drugi istraživači i istraživačice, međutim, ukazuju na tu mogućnost ne zalazeći dublje u ovo pitanje. To je slučaj Šarlote Dam (Charlotte Damm), koja izlaže pretpostavku da u praisto-

rijskim sahranjivanjima u Evropi, koja ne slede uobičajena pravila kod muškaraca i žena, može biti reč o homoseksualcima (Damm, 1991: 132). Druga grupa publikacija ukazuje na moguću homoseksualnost, ali samo kao oblik negiranja mogućnosti da je u prošlosti bilo žena koje su imale vlast – pa otuda i opremu – nalik onima koje su imali muškarci (videti slučaj sahranjivanja u Viksu (Vix) i Štuttgart-Band Kanštatu (Stuttgart-Band Cannstatt, kod Spindler 1983 i Pauli 1972, s kojima se spori Arnold 1991; uporediti sa Díaz-Andreu & Tortosa 1998. Konačno, treba skrenuti pažnju na to da, iako su u severnoameričke *berdačije* uključeni i ženski i muški homoseksualci, nikada nisu obavljena sistematična proučavanja njihovog više nego mogućeg postojanja u prošlosti (premda treba videti pominjanje tog roda kod Jackson 1991: beleška 1, i Sweely 1999: 167).

Rod je, dakle, raznovrstan identitet, i po mom mišljenju, višedimenzionalan, te otuda u svojoj definiciji govorim o "jednoj ili više kategorija". Ta ideja nastala je tokom mojih proučavanja etniciteta (Díaz-Andreu, 1998a), ali smatram da je treba uključiti i u studije roda. *Berdači* ženskog pola ima karakteristike koje su joj zajedničke sa drugim ženama, a koje *berdači* muškarac ne deli. Premda žene i *berdači* pripadaju dvema različitim kategorijama, mogli bismo nagovestiti da postoji drugi tip kategorije, koji ću za sada, kako bismo se razumeli, nazvati "potkategorijom" koja ih vezuje. No, svaka kategorija bi se sa svoje strane mogla dalje deliti na "potkategorije": svi muškarci, bez obzira na životno doba, smatraće se za muškarce, iako će konkretan oblik u kojem se shvata taj identitet varirati u zavisnosti od starosne grupe kojoj pripadaju. Važnost ovih različitih nivoa kategorija shvatamo kada uočimo da svaki nivo ima svoje distinktivne uloge i ideologije.

Panorama koju sam ponudila u ovom odeljku očigledno pokazuje kako proučavanje roda u arheologiji ne može biti lak zadatak. U većini slučajeva, ono što se u arheološkim studijama eventualno može analizirati jesu najopštije kategorije roda. Mogućnost da se priđe nekim drugim je manje pristupačna, ali u svakom slučaju, ne uzimati u obzir njihovo postojanje znači stvarati lažan utisak o informaciji koju je arheološki spomenik svojevremeno sadržavao, a koji arheolozi i arheološkinje danas pokušavaju da dešifruju.

Rod u aktivnostima vezanim za supstenciju i proizvodnju

Rod kao jedan od temeljnih identiteta u strukturisanju društvene grupe jeste suštinski činilac koji treba razmatrati u proučavanju ekonomske sfere, pošto su ekonomija i društvo dva tesno povezana faktora. U ovom odeljku izložiću pregled rasprava u vezi sa davnijim razdobljima, problemima koji se postavljaju pred arheologiju kako bi se određene kategorije roda povezale sa konkretnom ekonomskom praksom, prokomentarišaću aktivnosti kao što su lov, sakupljanje, ribolov, zemljoradnja i trgovina, da bih zatim pokazala kako se u vezi sa proizvodnjom, i konkretno sa tehnologijom, razmišlja iz vizure arheologije roda.

Pitanje povodom kojeg arheolozi i paleoantropolozi još nisu uspjeli da dođu do odgovora jeste, kada je ljudsko biće prešlo sa polnog razlikovanja onog tipa koji postoji i kod drugih životinja – a svakako kod naših rođaka šimpanza (Boesch-Achermann & Boesch 1994) – na podelu rada na osnovu roda. Po mom mišljenju, nikada nećemo naći zadovoljavajući odgovor, i utoliko je razumljiva dvosmislenost, neodređenost sa kojom se o tome raspravlja u publikacijama. U praksi, većina autora i autorki, uključujući i one čiji se radovi temelje na arheologiji roda, prihvataju postojanje izvesne podele rada među odraslima od najstarijih vremena, a svakako od početka gornjeg paleolita (na primer Conkey 1991 i Dobres 1995). Materinstvo se, mada se to eksplicitno ne iznosi, nalazi u osnovi te podele ali, barem teorijski, nema slaganja oko njegove relativne važnosti. Postoje dva oprečna stava u vezi sa njegovom važnošću. One i oni koji proučavaju ovu temu iz tradicionalne vizure smatraju da je u svim vremenima i na svim mestima bilo neophodno da odrasle žene daju prvenstvo opstanku najmlađih u grupi, i da su otuda prilagođavale sve poslove tom cilju. To bi značilo da je ženi od prvog trenutka bila ograničena sloboda kretanja, pa otuda i broj ekonomskih aktivnosti koje je mogla ostvarivati. Ovu hipotezu dovela su u pitanje istraživanja vođena iz feminističke vizure. Prema njima, pogrešno je misliti da postati majka automatski dovodi do isključivanja mogućnosti da se rade određeni poslovi, zato što se samo u zapadnim društvima socijalizacija dece obavlja praktično u samoći. U tradicionalnijim društvima, žene s decom imaju pomoć drugih članova grupe, uključujući devojčice i dečake, muškarce i druge odrasle žene (Bolen 1992; Kimmel 1987).

Važno je istaći, u svakom slučaju, da podela rada – razvrstavanje prema polu ili rodu – ukazuje na razlikovanje, a ne na hijerarhizaciju u vrednovanju poslova koje svaki rod treba da obavi, kako je pretpostavljala tradicionalna arheologija. To se suprotstavlja uobičajenoj pretpostavci u tradicionalnoj arheologiji, a to je:

Muškarci > aktivni > suštinski poslovi
Žene > pasivne > pomoćni poslovi

Važno je priznati da u arheologiji proučavanje odnosa između roda i ekonomskih aktivnosti postavlja velike teškoće, jer se mora priznati da se u većini slučajeva povezivanje neke kategorije roda sa nekom posebnom aktivnošću zasniva na pretpostavkama koje je često nemoguće potvrditi. U malom broju slučajeva mogu se obaviti analize kostiju, ili druge vrste analiza, koje pomažu da se predložene hipoteze verifikuju: na primer, podaci o deformacijama i bolestima kostiju mogu ukazati na to kojim se aktivnostima bavila proučavana osoba. S druge strane, neophodno je ukazati na to da možda ne bi bilo loše kada bi arheolozi i arheološkinje koji pišu o temi ekonomskih aktivnosti kritikovali i sopstvene tvrdnje, pošto bi se po mom shvatanju ponekad tako mogla izbeći izvesna iskrivljavanja. Obično se tvrdi, na primer, da kvalitet arheološkog spomenika ne dozvoljava da se izvesne aktivnosti, koje se tradicionalno smatraju muškim, vezuju isključivo za muškarce, ali takav sud se retko nalazi kada su u pitanju aktivnosti koje se obično vezuju za žene. Na primer, neobično je kada se naiđe na autore ili autorke koji priznaju da muškarci – ili članovi nekog trećeg roda kao što su *berdači* – iz određene "grupe", šiju i rade druge poslove vezane za tkanine ili kuvanje, uprkos tome što je u stvari dokumentovano postojanje takvih povezivanja u različitim

grupama (Bruhns, 1991; Hays-Gilpin & Whitley, 1998: 140; Stahl & Cruz, 1998: 206) (videti, međutim, Brumfiel 1991; McCafferty & McCafferty 1991; Wright 1996).

Opažanje izraženo u gore navedenoj jednačini, prema kojoj su žene pasivne, a njihov rad, ako ga ima, drugorazredan, dok su muški poslovi, naprotiv, suštinski za opstanak grupe, uopštavaju se i šire na sve tipove ekonomskih aktivnosti, uključujući i lov, ribolov, sakupljanje i zemljoradnju kao primere za to (Conkey & Spector 1984: 8). Što se tiče lova, međutim, različite studije su pokazale da u određenim grupama žene učestvuju u lovačkim aktivnostima, kako u lovu na sitnu, tako i na krupnu divljač (Bird, 1993: 23; Estioko-Griffin & Griffin, 1981; McBreaarty & Moniz, 1991: 73; McKell, 1993: 116; Wadley, 1998). Osim toga se navodilo kako proizvod sakupljanja – koje su obično obavljale žene – pretpostavlja temeljan doprinos za ishranu grupe (Conkey & Spector 1984: 13). Promene u ishrani, dakle, mogu imati sveobuhvatne i dalekosežne posledice, što je mogućnost koju je tradicionalna arheologija potpuno ignorisala, a tek studije roda uzele u razmatranje (Jackson 1991).

Što se tiče ribolova, unapred stvorene ideje o njemu bile su slične onima o lovu. Uvek se pretpostavljalo da su muškarci protagonisti te delatnosti (videti na primer Jochim 1976). Ne znam nijedan rad koji iz perspektive arheologije roda dovodi u pitanje to viđenje, uz izuzetak tekstova o sakupljanju morskih plodova. Kako beleži Čeril Klasen (Cheryl Claasen), u ovoj delatnosti antropologija pokazuje da postoji značajno žensko prisustvo, što nju navodi na jedno novo tumačenje u studiji o periodu arhaika (5500-3000 BP) u Sjedinjenim Državama (Claasen 1991).

Što se tiče zemljoradnje, uprkos tome što se žene uvek vezuju za sakupljanje u lovačko-sakupljačkim društvima, na pomalo nelogičan način – ali u skladu sa vladajućom filozofijom istraživanja – smatra se da su zemljoradnju izmislili muškarci (Watson & Kennedy 1991: 262-4, 268). Ostaje mi nedoumica da li je Čajld hteo da bude ironičan kada je rekao kako je "verovatno zemljoradnja isprva bila *povremena aktivnost* žena, dok su *njihovi gospodari* bili zauzeti *zaista ozbiljnim poslom* oko lova" (Childe 1951: 71, podvlačenja moja). U svakom slučaju, od trenutka kada se zemljoradnja pretvara u prvorazrednu aktivnost, izgleda da postoji opšta saglasnost da je ta delatnost prevashodno muška, mada je tačno da se prihvata da su žene mogle i dalje obavljati sporedne poslove kao što su plevljenje bašte, dok su muškarci obavljali suštinske poslove oko sejanja i vršenja (Wright, 1991: 198). Kritika ovih pretpostavki, potekla od arheologije roda, u nekoliko slučajeva bila je praćena komparativnom analizom deformacija kostiju, kako kod muškaraca, tako i kod žena u određenoj zajednici, čiji rezultati su mogli dokazati da je ženski rad uključivao i delatnosti tradicionalno smatrane kao suštinske, pa utoliko i povezivane isključivo sa muškarcima (Bridges 1989; Hays-Gilpin & Whitley 1998: 140).

Uključivanje roda kao aspekta koji treba uzimati u obzir u proučavanju zemljoradničko-stočarskih ekonomija dovelo je do novih tumačenja, kao kod Džona Čepmena (Chapman 1997), koji je razmišljao o uticaju Revolucije sekundarnih proizvoda (RSP, ekonomski paket sastavljen od pluga, životinjske vuče, vune, mleka i pripitomljavanja konja) u društvenim odnosima u mađarskom bakarnom dobu. Ovaj autor smatra da je RSP u početku povećao moć žena, jer su one imale kontrolu nad proizvodnjom vunениh tkanina i izradom mlečnih proizvoda, a to je dovelo do ojačavanja njihove ekonomije u okviru domaćinstva. I moć muškaraca se takođe učvrstila, na drugi način, kroz kontrolu

životinjske vuče, konja i pluga. Tako je u prvom trenutku svaki rod imao svoju oblast moći, ali to stanje će se promeniti pre bronzanog doba, kada je prevlast muškog roda postala očigledna.

Što se tiče trgovine, ta delatnost se obično smatrala za mušku, premda su neki autori i autorke priznali privremeno učešće žena u njoj (Conkey & Spector 1984: 11; Rega 1997: 240-1). Ipak, različite skorašnje studije su prikazale sasvim drugačiju panoramu veoma različitih društava kao što su astečko (McCafferty & McCafferty 1988) ili vikinško (Stalsberg 1991). Sasvim je izuzetan slučaj trgovine ženama koji je uzet kao neosporna činjenica u tako drevnim razdobljima kao što je gornji paleolit, a da nije bilo nikakvog dokaza za to, i što pretpostavlja najveće "postvarivanje" žene do kojeg arheolozi i arheološkinje mogu doći. U slučajevima u kojima je dokumentovano kretanje žena iz bračnih razloga, kao što je to u srednjevekovnim kraljevskim kućama, nije se uzimala u obzir ključna uloga koje su one mogle imati u novom društvu u koje su se uključivale. Roberta Gilkrajst (Gilchrist), na primer, naglašavala je koliko se slaba pažnja obraća na uticaj koji su u anglosaksonskom razdoblju imale strane kraljice na nešto toliko temeljno kao što je bilo uvođenje hrišćanstva u Englesku (Gilchrist 1997).

Arheologija šezdesetih i sedamdesetih godina izuzetno je naglašavala pitanje proizvodnje kao pokretača društvenih promena. Studije roda su pretpostavljale sofistiko- vaniju analizu, pošto se sada podvlači uloga koju proizvodnja ima kao sredstvo označavanja, suprotstavljanja i menjanja društvenih odnosa, ne samo u grupi u celini, nego i između kategorija roda koje u njoj postoje. To je dovelo do novih načina razumevanja praksa vezanih za proizvodnju, kao što su tehnološke prakse, koje se već tada više ne shvataju kao zbir postupaka kojim se jedan predmet pretvara u drugi, nego kao sredstvo da se materijalne i simboličke dimenzije materijalne kulture preobrazu kroz praksu roda i društvene strategije (Dobres 1995). S druge strane, neki autori i autorke su analizirali odnose između proizvodnje i moći, ukazujući na to da, u slučaju ženske proizvodnje, čak i u onim društvima u kojima se kombinuje sa brigom o deci i domaćim poslovima, ona može ženama da pruži kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, pa utoliko, potencijalno, i izvestan stepen finansijske nezavisnosti. Osim toga, ovakva proizvodnja pomoći će ženama da izgrade solidarnost grupe (McCafferty & McCafferty 1988: 227), a u društvima u kojima dominiraju muškarci, mogla je eventualno biti upotrebljena da se subvertira organizacija društva (Bevan 1997: 83).

Publikacije o rodu i proizvodnji pokrivaju veoma različita polja: proizvodnju predmeta od kamena (Bird, 1993; Gero, 1991; Gorman, 1995; Jarvenpa & Brumbach, 1995; Spector, 1991)), keramike (Marshall 1985; Rice 1991; Wright 1991), metaluršku proizvodnju (Barndon 1999: 63-66; McLean 1998: 170; Murdock & Provost 1973: 207; Schmidt 1998: 141; Sørensen 1996), ili umetničku proizvodnju (Conkey 1986: 16; Dehejia 1997: 12-14; Díaz-Andreu 1998b; Parker 1984; Russell 1991; Smith 1991), pored drugih o kojima sam ranije govorila u ovom članku, kao što su proizvodnja tkanina, i kuhinja.

Rod i materijalna kultura

“Materijalna kultura” je pojam koji se može definisati na širi ili užu način, i u ovom odeljku ću ga koristiti služeći se njegovim najširim semantičkim poljem, obuhvatajući ne samo predmete, nego i druge nematerijalnije elemente kao što su prostor ili muzika. Materijalna kultura igra suštinsku ulogu u načinu na koji se strukturise ideologija roda, jer ona predstavlja fizički kontekst u kojem pojedinci, kao članovi kategorija roda, uzajamno deluju jedni na druge i povezuju se kako bi pregovarali o svom društvenom položaju. Upravljanje elementima materijalne kulture vodi se, u načelu, prema utvrđenim kodeksima, ali se o njima u praksi neprestano iznova pregovara, te se oni i neprestano iznova utvrđuju (cf. Bourdieu, 1977). To znači da je, suprotno onome što je pretpostavljala tradicionalna arheologija, priroda materijalne kulture aktivna, te se otuda ne koristi samo za građenje i održavanje odnosa roda, nego i za njihovo suprotstavljanje i preobražavanje.

S jedne strane, materijalna kultura se upotrebljava da bi obeležila i izgradila društvene identitete. Kako se neka osoba oblači, ukrašava, kako se kreće kroz prostor, kako i šta peva, sve će to poslužiti da ukaže drugima kojoj kategoriji ili kojim kategorijama³ roda ona pripada. Pretpostavke o kojima raspravlja Poli Visner (Wiessner 1983) o emblematičnom stilu u slučaju etničkog identiteta lako se mogu ekstrapolirati na rod i tako, na primer, praksa evulzije – vađenja određenih zuba – koja je zajednička mnogim društvima, može ukazati na razlike u rodu, što je izgleda bio slučaj u italijanskom neolitu, gde su samo odrasle žene sledile taj postupak (Robb, 1997).

Društvena informacija koju svaki pojedinac nudi drugima može poslužiti, kako smo upravo videli, da bi se pokazala pripadnost nekoj određenoj kategoriji roda, ali i da bi se manipuliralo karakteristikama koje se za njih vezuju. Ovaj postupak omogućava da se tokom vremena transformišu elementi koji određuju svaku od kategorija roda. Način na koji žena XX veka upotrebljava neki deo odeće, kao što su pantalone, do pre nekoliko decenija bio je isključivo muški, i to je jasan primer kako članovi jedne kategorije roda – u ovom slučaju žene – mogu aktivno delovati i menjati simboličke asocijacije vezane za pojam “žena”. Istovremeno, sve češća upotreba minduša među muškarcima ukazuje na promenu u istom smislu. Ovaj tip transformacija u upotrebi materijalne kulture jeste uobičajen, kao što je bio i u prošlosti, i za to nalazimo mnoge primere u svim epohama: inovacije u oblicima koji simbolizuju muškost na kraju bronzanog doba (Treherne 1995), strateško korišćenje muške opreme u slučaju grobnica žena visokog položaja u iberском svetlu u gvozdeno doba (Díaz-Andreu & Tortosa, 1998), korišćenje prostora od strane žena istog tipa u srednjevekovno doba (Gilchrist 1999), itd.

Prakse vezane za korišćenje materijalne kulture takođe omogućavaju pojedincima da izraze svoje neslaganje sa odnosima kakvi su uspostavljeni između rodova. Jedan primer takvog suprotstavljanja jeste onaj koji objašnjava Jan Hoder (Ian Hodder) oko slučaja upotrebe cucli od tikve među ženama u Ilhamusu u Keniji. Način na koji se one dekorišu određuje i prikriveno naglašava “reproduktivnu važnost žena u društvu u kojem reprodukcija (dece i stoke koja proizvodi mleko) predstavlja središnju osu muške

³ Upotrebljavam množinu kako bih ukazala na raspravu o višedimenzionalnosti, pomenutoj ranije u ovom članku.

vlasti (Hodder 1986: 109). Ovo neslaganje između uspostavljenog stanja i onoga koje je naznačeno materijalnom kulturom ponekad dovodi do dramatičnih promena u ideologiji roda, što sve može dovesti do duboke transformacije uloga rodova, pa čak i do pojavljivanja ili nestajanja izvesnih kategorija roda (slučaj pojavljivanja nove kategorije roda je, na primer, pojavljivanje homoseksualaca u zapadnom svetu).

Važnost materijalne kulture objašnjava to što mnoga društva nameću stroga pravila njenog kontrolisanja. Korišćenje određenih delova odeće u zavisnosti od roda društveno se sankcioniše, što se ponekad čini posredstvom religije, a ponekad se čak i zakonom nameće. Izložiću nekoliko primera takvih pravila u dva sledeća odeljka.

Rod na putu između živih i mrtvih

Arheologija roda zastupa mišljenje da je ključni element korišćenje prostora. Ta perspektiva u stvari nije nova u arheologiji: opšte je mišljenje da su zamkovi, na primer, muška mesta, a da su mesta gde se kuva hrana ženska. Međutim, svako slaganje između novih perspektiva i tradicionalne perspektive tu se završava, pošto se mnogi doprinosi arheologije roda nedvosmisleno suprotstavljaju stavu koji brani tradicionalna arheologija. Za početak, premda ona prva – arheologija roda – isto tako polazi od osnove da svaka kategorija roda ima distinktivna pravila koja se tiču načina delovanja u određenim prostorima, ona ih ne smatra za univerzalne. To jest, dovodeći u vezu ovo što sam upravo rekla sa primerom koji sam ranije navela, niti svi prostori u kojima se kuva moraju nužno biti ženski, niti zamkovi muški, pošto mogućnost takvog povezivanja i konkretan oblik u kojem se ona ostvaruje varira od grupe do grupe. U svakom od tih slučajeva, osim toga, arheologija roda smatra da zbir pravila vezanih za prostor ne treba da se razume kao nepromenljiv kodeks, pošto ih u praksi pojedinci poštuju koristeći strategije koje im omogućavaju da ih transformišu, pa čak i da ih se ne pridržavaju (cf. Bourdieu, 1977). Primer kvarenja kodeksa jeste navodna neizbežna dihotomija između privatnog ili domaćeg i javnog prostora, koju zastupa tradicionalna arheologija. Ona je povezivala žene sa privatnim, a muškarce sa javnim⁴. Arheologija roda, međutim, zastupa mišljenje da u praksi retko postoje radikalne opozicije između binarnih pojmova, pošto ih pojedinci koriste na mnogo elastičniji način nego što to oni i one priznaju, i sama teorija predlaže. Tu veću rastegljivost, u slučaju savremenog zapadnog sveta, proučavao je Ben (Benn & Gauss, 1983), a iznošene su i tvrdnje da je pametnije obe sfere posmatrati kao kontinuum (Pateman 1983), i da treba imati u vidu da može doći do promene u povezivanju jednog istog prostora sa ovom ili onom kategorijom roda, u zavisnosti od onoga ko ga koristi, radi čega se koristi, i u koje doba godine. Ukratko, dihotomija javno/privatno sada se osuđuje kao simplistička i lažno univerzalna (osim navedene bibliografije, videti Bolen 1992: 49; Nelson 1997: 132; Yentsch 1996: 323, kao i nekoliko priloga u: Kimmel 1987).

Prostor se može upotrebljavati za održavanje, suprotstavljanje ili menjanje odnosa roda. U prvom slučaju, na primer, može se ustanoviti asimetrija među kategorijama ro-

⁴ To je dihotomija koja je prihvaćena bez ikakve kritike, čak i u strukturalizmu (Hingley, 1990; Hodder, 1990). Međutim, poststrukturalizam je ponudio mnogo sofisticiranija tumačenja (Yates, 1989).

da uz propise koji ograničavaju pokretljivost nekih od njih (Gilchrist 1994: poglavlje 6; Lyons 1996), a jedan od najekstremnijih dokaza ovakvog uslovljavanja jeste izolovanje žena do kojeg dolazi u mnogim islamskim zemljama, kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti (Small, 1991). Proučavanja prostora takođe donose zanimljive podatke o tome kako se mogu ojačati postojeće kategorije roda kroz upotrebu prostora, te tako poređenje mesta na kojima su postavljeni muški i ženski srednjevekovni manastiri izgleda ukazuje na rodnom određenu simbolizaciju prostora (Gilchrist 1994: 63, 91). Ali upotreba prostora ne samo što služi tome da prizove ideologiju roda, nego i da je transformiše ili joj se suprotstavi. Jedno od pitanja koja se postavljaju u studijama prostora iz perspektive roda jeste i zašto neki prostori menjaju funkciju i karakter. Radove ovog tipa pisale su Karmen Veber (Weber) i Suzan Spenser-Vud (Spencer-Wood), koje analiziraju kako su neke žene uspele u tome da bude prihvaćeno njihovo prisustvo u prostorima kao što su vrtovi koji su prethodno bili ograničeni na mušku upotrebu, u XVIII veku (Weber 1991), ili kako su druge, u XIX veku, uspele isto u radnjama, obdaništima, školama, itd. (Spencer-Wood 1991: 241).

Studije prostora mrtvih postavljaju svoja sopstvena pitanja. Kao što sam već tvrdila u vezi sa prostorima živih, ne može se uistinu reći da je tradicionalna arheologija potpuno zaboravila na temu roda, nego je upotrebljavala unapred stvorene ideje, koje su je u mnogim slučajevima vodile pogrešnim zaključcima. Oduvek je bilo polnog pripisivanja grobnica ili opreme, ali se ono zasnivalo na univerzalnim i krutim unapred utvrđenim asocijacijama vezanim za rod, što je neizbežno uticalo na zaključke do kojih se dolazilo. To iskrivljavanje uticalo je čak i na analize kostiju, na šta je ukazivalo nekoliko autorki, kako u slučaju paleoantropoloških zbirki skorašnjih naselja (Donlon 1993), tako i drevnih (Damm, 1991: 131; Whelan, 1991). Zaključci do kojih se dolazilo u proučavanjima koja ponekad nisu bila mnogo udaljena u vremenu, pokazuju sumnjivu težnju da se izbroji više muških osoba negoli ženskih, što je Deniz Donlon (1993) objasnila kao rezultat sklonosti da se za muške smatraju ostaci koji se u stvari ne mogu jasno odrediti. Uprkos tome, drugi autori tvrde da su, kada se upotrebljavaju dobri uzorci, rezultati uglavnom pouzdani (Molleson & Cox 1993: 21).

U svakom slučaju, fizička antropologija je poslednjih godina razvila čitav niz analiza koje su za arheologiju veoma korisne (za opštije objašnjenje videti Cohen & Bennett 1998/1993). Primer za to se nalazi kod Hastorfove (1991). Ova autorka izvela je poređenje između podataka o promeni načina ishrane kod muškaraca i žena, što ju je navelo da iznese pretpostavku kako je vladavina Inka nad prehispankim Sausama u Peruu dovela do veće asimetrije između rodova, pošto su u drugom periodu – u razdoblju Inka u pravom smislu reči – muškarci jeli više mesa i kukuruza, ovog poslednjeg svakako kroz konzumiranje *ćice*, jedne vrste obrednog alkoholnog pića (Hastorf 1991). Suprotna matrica je, međutim, primećena u praistorijskim indijanskim zajednicama na Severnim Kanalskim ostrvima u Kaliforniji, gde je ženama poboljšana ishrana u drugom delu perioda koji je proučavan u toj studiji (Walker & Erlandson 1986).

Najčešći oblik polnog određivanja ljudskih ostataka i dalje se zasniva na opremi ostavljenoj prilikom sahrane, ali, kako ukazuje arheologija roda, ovaj metod postavlja mnoge probleme. Prvi je već pomenuto oslanjanje na unapred stvorene ideje. Kao primer ću pomenuti uobičajeno tumačenje grobnica sa oružjem kao muških, dok se prelazi preko činjenice da su u nekim društvima žene takođe mogle učestvovati u ratnim

veštinama (Nelson, 1997: 134–5) i da u svakom slučaju postoje druga moguća objašnjenja (videti *infra*). U slučaju da se nađe oprema koja izlazi iz norme, za nju se traže *ad hoc* objašnjenja. Na primer, ručni mlinovi se uglavnom smatraju za ženske simbole, premda, kada se nađu u grobnicama gde su elementi većinom klasifikovani kao muški, tada se traže objašnjenja kako grobnica pripada nekom zanatliji koji je pravio tu vrstu predmeta, i sl. (Conkey and Spector, 1984: 11). Na isti način, ako se nađe neki uvozni predmet u nekom ženskom grobu, kaže se da je to poklon ili simbol bogatstva, dok se isti predmet u muškom grobu povezuje sa trgovačkim aktivnostima kojima se pokojnik posvećivao (Conkey and Spector, 1984: 11). Videti druge primere kod autora: Bevan (Bevan 1997), Rega Rega (1997) i Gilkrajst (Gilchrist 1997).

Poređenje polnih pripisivanja na osnovu opreme i analize kostiju može dovesti do iznenađenja. Sem Lusi (Lucy, 1997), na primer, uporedila je rezultate jednih i drugih u studiji o dva anglosaksonska groblja. Uzimajući u obzir opremu, grobovi su se mogli podeliti na četiri tipa: 1. s nakitom, to jest, navodno ženski; 2. s oružjem, pa otuda navodno muški; 3. grobna mesta sa opremom koja se sastoji od perli, ogrlica, noževa, keramike i životinjskih kostiju, koje su okvalifikovane kao neodređene, kao i one tipa 4. to jest, grobovi bez opreme. Nakit nikada nije pronađen zajedno sa oružjem, te je stoga izgledalo razumno pretpostaviti da ta razlika odgovara različitim kategorijama roda, uprkos tome što su drugi predmeti vezivani za obe kategorije (1997: 157) i što je izgledalo da ima više grobova s nakitom nego sa oružjem. Poređenje analiza opreme sa analizama kostiju dovelo je do neočekivanih rezultata: u prvoj nekropoli – u Heslertonu – 12,5% grobova s oružjem bilo je sasvim izvesno ili verovatno žensko, a u drugoj – u Sjuerbiju (Sewerby) – 15% onih koji su imali nakit bili su verovatno muški (1997: 161). To znači da dihotomija između oružja i nakita, koja je u svakom slučaju postojala, nije razgraničavala identitet roda, zbog čega je Lusi pretpostavila da možda simbolizuje porodične loze, ili kulturne ili etničke pripadnosti.

Druge primere kako uobičajeno pripisivanje opreme može dovesti do zabune navode Metjuz (Matthews, 1994) i Dijas-Andreu i Tortosa (Díaz-Andreu y Tortosa, 1998). Kit Metjuz (1994) objašnjava ono što se smatralo za neuobičajen pronalazak narukvice u muškom grobu – grob 179 u rimskoj nekropoli u Sirencesteru (Cirencester) – kao dokaz homoseksualnosti pokojnika, što nijedan arheolog niti arheološkinja ranije nisu pretpostavili. Sa svoje strane, Dijas-Andreu i Tortosa (1998) tvrde da je neophodno imati u vidu da drugi tip identiteta, kao što je status, može biti od velike važnosti u trenutku kada treba odabrati predmete koji će pratiti pokojnika ili pokojnicu u grob. Jedan od slučajeva o kojem autorke raspravljaju jeste najbogatija grobnica pronađena u iberskoj nekropoli u Basi, datiranoj u III vek, koja se odlikuje prisustvom jedne velike skulpture koja predstavlja ženu koja sedi i opreme u kojoj se nalazi – između ostalog – oružje. Pretpostavke o rodu u tradicionalnoj arheologiji navele su istraživače da je pripišu muškarcu, ali, na opšte iznenađenje, rezultati analiza pepela upućivali su na suprotan zaključak, jer su ukazivali na to da je tu pokopana žena, što svi naučnici i naučnice još uvek nisu potpuno prihvatili. Otpor da se takvi zaključci prihvate potiče od nižeg statusa kakav se smatra da su žene imale u iberskom svetu. Dijas-Andreu i Tortosa, međutim, tvrde da analiza drugih nekropola i skulptura koje potiču iz hramova pokazuje da su u iberskom društvu žene visokog ranga uspele da manipulišu ikonografskim kodeksom kako bi se predstavile kao moćne, prisvajajući ne samo simbole

određene da predstavljaju božanstvo – a to je ikonografija žene koja sedi – nego i one muške, koji predstavljaju muški status – a to je oružje. I jedni i drugi nalazili su se u grobnici Dame iz Base. To je situacija slična onoj na koju smo ukazali ranije, i o kojoj je raspravljala Betina Arnold (1991) u vezi sa grobovima iz nemačkog i francuskog gvozdenog doba u Štuttgart-Bad Kanštatu i Viksu.

Konačno, više autora i autorki arheologije roda smatrali su da su nekropole područja u kojima se ljudi društveno predstavljaju i proučavali su pravila koja određuju lokaciju, orijentaciju i položaj tela sahranjenoga u zavisnosti od roda kojem osoba pripada. To je antropologija naširoko proučavala (Lyons, 1991), a počelo je da se pokazuje i u arheologiji, na šta ukazuju praistorijski pogrebni običaji u velikom delu srednje i istočne Evrope (Bolen 1991: 402; Chapman 1997; Damm 1991; Lucas 1996: 102, 110).

Rod i moć

Tradicionalna arheologija zastupala je ideju hijerarhije roda između muškaraca i žena kao prirodno svojstvo ljudskog bića. Socijalni evolucionizam XIX veka je prvi teoretizovao tu hipotezu, zastupajući mišljenje da, paralelno sa pretpostavljenom evolucijom društva od detinjstva u divljaštvu do zrelosti u civilizaciji, prolazeći kroz varvarstvo (Jones 1992; Morgan 1877), manja inteligencija i spremnost za rad u žena (što su svojstva koja su uzimana kao izvesno postojeća kod divljaka) žene stavlja u detinjstvo čovečanstva. Ovakve ideje, primenjene na socijalno-religijsku evoluciju, navele su izvesne mislioce kao što je Johan Barhofen (Johann Barchofen) da pretpostave postojanje izvornog matrijarhata sa kultom nekog ženskog božanstva (boginja majka) iz kojeg je nastao razvijenoj patrijarhat, koji je odlikovao naprednija društva (Russell 1993: 93). Viđenje žena kao pasivnih i drugorazrednih nalazimo i u ne tako davnim publikacijama kao što je ona Sacksova (Sacks), gde se 1982. tvrdi kako "muškarci stvaraju kulturu, a žene prave decu" (Sacks, 1982) pa i u nekim još skorijim.

Posle evolucionizma, i druge teorije su iznosile pretpostavke o razlikama u rodu. Za kulturni materijalizam, muška nadmoć i njena institucionalizacija "nastale su kao uzgredni proizvod rata, muškog monopola nad oružjem, i usled upotrebe polnosti zarad pothranjivanja agresivne muške ličnosti" (Harris 1977: 81). Za Harisa, rat i seksizam pretače da se praktikuju u trenutku kada budu zamenjene njihove produktivne, reproduktivne i ekološke funkcije, i na njihovo mesto dođu druge, alternativne, koje stvaraju manje troškova (1977: 97). Osnova ove teorije se temelji na pretpostavljenoj ženskoj inferiornosti koja je navodno dokazana kroz neutralno antropološko istraživanje (videti Nelson 1997: 141–7 za sve u vezi sa *Big Man* teorijom). Međutim, historiografska analiza ove teorije dovela je do razotkrivanja argumentacije kružnog tipa, kroz koju su antropolozi zaključivali ono što su ustvari uzimali kao polazište svojih istraživanja.

I u arheologiji se smatralo izvesnim postojanje asimetrije odnosa između rodova u svim periodima, uključujući i najstarije. Za gornji paleolit, na primer, Gilman (Gilman 1984) smatra da su žene (ne muškarci) bile predmet razmene između grupa, što je dovelo do stvaranja mreže bračnih veza. Nema nikakvog podatka u paleolitu, međutim, koji bi dozvolio da se ova hipoteza održi, kao ni suprotna, da su muškarci bili pred-

met razmene, pa čak ni hipoteza o hijerarhiji nejednakosti između rodova, jer bi se u svakom slučaju samo moglo pretpostaviti da je to trenutak u kojem je došlo do razlikovanja između njih (Whelan 1991: 361-2). Međutim, razlikovanje ne pretpostavlja hijerarhiju, pošto je komplementarnost roda takođe alternativa koja se mora razmotriti i o kojoj se mora raspravljati.

Levi (Levy, 1999), sledeći Kramlija (Crumley 1979), predlaže pojam heterarhije, koji pretpostavlja da regulisanje hijerarhija moći u svakoj od grupa može biti situaciono i u stvari održavati, da tako kažemo, paralelne i simultane hijerarhije moći (Levy, 1999: 63). To jest, moć može imati više dimenzija, a ne samo jednu, kako je to pretpostavljala tradicionalna arheologija. Kako ova autorka objašnjava, imajući u vidu kategorizaciju moći koju je predložila Volfova (Wolf), arheološka tumačenja su se usredsredila na četvrtu od njih, na moć što strukturiše političku makroekonomiju koja "oblikuje društveno polje akcije kako bi omogućila određene forme ponašanja, čineći druge manje mogućim ili nemogućim" (Wolf, 1990: 587 kod Levy, 1999: 72). Ali čak i u odnosu na ovaj tip moći, androcentrično iskrivljavanje povlastilo je mušku kategoriju roda nasuprot drugim. Revizija izvora istorijskog i drugih tipova, međutim, ukazuje na postojanje nekih slučajeva žena u vrhu političke moći (Troccoli 1999). Kada je jednom prevaziđeno androcentrično iskrivljavanje, ovaj tip žena sa moći počeo je da se pojavljuje u arheološkim izvorima (Nelson 1997: 139-141, 147-8; Spencer-Wood 1999: 176). U stvari, kako ukazuje Trokoli (Troccoli, 1999: 54), u nekim američkim društvima se smatra da su, po svom karakteru, žene idealne vođe (mada se svaki naučnik ili naučnica ne bi složili sa Trokolijevom u pogledu implikacije da su ta ženska svojstva prirodna i univerzalna). U nekim slučajevima žene su mogle imati ne političku, nego duhovnu vlast (Sweely 1999: 169).

Preostala tri tipa moći koje razmatra Volfova (1990) mogu se povezati sa "moći nad" (*power over*) o kojoj govore Šenks i Tili (Shanks & Tilley, 1987: 129). To su, na prvom mestu, moć kao svojstvo osobe, gde je naglašena njena izvanredna sposobnost za neku konkretnu delatnost; na drugom mestu, moć kao sposobnost pojedinca da se nametne drugome u društvenoj delatnosti i u personalnim odnosima; i treće, organizaciona ili taktička moć, koja kontroliše uslove pod kojima će dolaziti do uzajamnog delovanja (kod Troccoli, 1999: 72). Neki autori i autorkе zabeležili su postojanje ovih tipova moći u društvima u prošlosti u kojima je muški tradicionalni i prihvaćeni monopol na moć i vlast malo verovatan, barem kao norma. Na primer, astečke žene su, uprkos tome što su živele u društvu kojim su muškarci dominirali na političkom nivou, kontrolisale kućnu proizvodnju i seksualnu reprodukciju, i za to su imale sopstvenu religijsku simbolizaciju (Brumfiel 1996: 145; McCafferty & McCafferty 1999); tako je mizoginija koju izražava astečka monumentalna skulptura i slikarstvo u rukopisima dovedena u pitanje na nivou kuće i upotrebe ženskih statueti (Brumfiel, 1996: 157).

Kako sam već tvrdila, hijerarhija roda više je pretpostavljena nego dokazana u mnogim slučajevima. Čak i za periode kao što je srednji vek, u kojem je očigledno da su muškarci dominirali političkom sferom, oblik u kojem je to preneto u arheološka tumačenja ponekad je bio previše pojednostavljen. Roberta Gilkrajst (Gilchrist 1997) objašnjava, na primer, kako se segregacija između muškaraca i žena u nekropolama vezivala za navodno niži položaj žena, uprkos tome što podaci u stvari nisu podržavali takvo tumačenje, nego su naprosto ukazivali da su muškarci i žene tretirani na različite

načine. U stvari u izvesnim slučajevima, ako se na nekim nekropolama ne nalaze muški grobovi, to je zato što oni to sebi nisu dozvoljavali, jer je groblje bilo posvećeno ženi, Bogorodici ili nekoj svetici. Isto tako, ova autorka objašnjava da se manji broj žena na grobljima u prvim srednjevekovnim gradovima može povezati sa malim brojem žena u gradovima, pošto je trgovina bila prevashodno muška aktivnost (Gilchrist, 1997: 45; ali uporedite ovu tvrdnju sa onime što je rečeno ranije u ovom članku, u odeljku o ekonomskim aktivnostima).

Ukratko

U ovom članku odredila sam rod kao ono što pojedinac sam sebi pripisuje (odnosno, kako se samoidentifikuje) i što mu drugi pripisuju kroz jednu ili više specifičnih kategorija, na osnovu društveno opažene polne razlike. Sasvim suprotno od onoga što je arheologija tradicionalno pretpostavljala, rod nije univerzalan i atemporalan pojam, pošto se neprestano menja i podložan je stalnom pregovaranju između svih članova svih kategorija roda. Time se podrazumeva da se značenje roda gradi kroz društvo i kulturu, i kratak pregled drugih ljudskih grupa kakav sam ja ovde načinila, verovatno mnogim arheolozima i arheološkinjama koji se po prvi put suočavaju sa ovom temom pokazuje neočekivanu raznovrsnost načina na koje se skup pojedinaca u svakom društvu može deliti na osnovu kategorija roda. Po mom mišljenju, međutim, arheologija – kao i antropologija, sociologija, itd. – roda nije dovoljno objasnila načine na koje se poimaju kategorije roda. U ovom radu sam izložila pretpostavku da postoji višedimenzionalnost kategorija roda, tako da svaki pojedinac može spadati u jednu ili više njih: na primer, lezbejke sebe vide kao žene, ali na način različit od onoga na koji sebe vide heteroseksualne žene. Tako možemo ustanoviti dva nivoa kategorija, kategoriju žena uopšte, i druge dve, "niže" kategorije, heteroseksualke i lezbejke. Broj kategorija čak može i rasti ako uzmemo u obzir druge faktore, kao što su starost, itd. Za arheologiju je važno da svaki nivo kategorije roda ima poseban način korišćenja materijalne kulture.

Jedna od kritika koja se najlakše može uputiti tradicionalnoj arheologiji jeste očigledno androcentrično iskrivljavanje kojim su obojena tumačenja prošlosti. Kada se gleda očima sa početka XXI veka, očevidno je da su u većini slučajeva iznesena mišljenja bila – a često su i dalje – više u vezi sa kontekstom roda samih arheologa i arheološkinja, nego sa onim koja su mogla postojati u prošlosti. Uključivanje u raspravu o rodu na osnovama koje predlaže ovaj rad, kao i mnogi drugi koje sam u njemu navodila, po mom mišljenju je veoma hitno. Neophodno je, međutim, biti oprezan sa mogućnostima koje ima arheologija. Ne možemo poreći da ona ima ozbiljne probleme sa pristupom podacima o rodu (a moja postavka o višedimenzionalnosti kategorija roda ne čini stvari lakšim). Mogu se slediti dva metoda za pripisivanje pojedinaca i njihove materijalne kulture konkretnim kategorijama roda. Prvi je kroz podatke o polu, bilo kroz analizu ljudskih ostataka ili ljudskih predstava (ovu poslednju temu sam samo usput dotakla u ovom radu). Drugi metod je proučavanje materijalne kulture, koja, na sreću po arheologiju, ima temeljnu ulogu u strukturisanju odnosa roda. Kako sam već ukazala, u ovom članku ponuđen pregled načina na koje je tradicionalna arheologija obavljala analize ova dva metoda uporno ističe

prisustvo androcentričnog iskrivljavanja koje je uticalo na tumačenja. Izložila sam kako su različiti autori i autorke koji su predlagali alternativna objašnjenja nadahnuta arheologijom roda uspeli značajno da obogate dostignute zaključke. Konačno, istakla sam kako se identitet roda uklapa sa svim drugim tipovima identiteta, sa religioznim, etničkim, identitetom statusa, i naročito, starosnim identitetom.

Prevela sa španskog Aleksandra Mančić

Izvor:

Díaz-Andreu, M., "Identidad de género y arqueología: una visión de síntesis", in: N. Terrenato (ed.) *Archeologia Teorica*, Firenze: Insegna del Giglio.

LITERATURA

Arnold, B. (1991) 'The deposed princess of Vix: the need for an engendered European prehistory', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 366–374.

Barndon, R. (1999) 'Iron working and social control: the use of anthropomorphic symbols in recent and past East African contexts', *K.A.N.* 22–23: 59–76.

Benn, S.I. & G.F. Gauss (1983) 'The Public and the Private: Concepts and Action', in S.I.a.G. Benn, G. F. (ed.) *Public and Private in Social Life*, New York: St Martins Press, 3–27.

Bertelsen, R., A. Lillehammer & J.R. Naess (eds) (1987) *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society. Proceedings from a workshop held in Utstein Kloster, Rogaland 2–4 Nov. 1979*, Stavanger: Arkeologisk Museum i Stavanger.

Bevan, L. (1997) 'Skin scrapers and pottery makers? 'Invisible' women in prehistory', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 81–87.

Bird, C.F.M. (1993) 'Woman the toolmaker: Evidence for women's use and manufacture of flaked stone tools in Australia and New Guinea', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 22–30.

Boesch-Achermann, H. & C. Boesch (1994) 'Hominization in the rainforest: The chimpanzee's piece of the puzzle', *Evolutionary Anthropology* 3: 9–16.

Bolen, K.M. (1991) 'Changing gender roles at the Gatherer-Hunter transition to farmer', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 400–5.

Bolen, K.M. (1992) 'Prehistoric Construction of Mothering', in C. Claassen (ed.) *Exploring gender through archaeology. Selected papers from the 1991 Boone*

- Conference, Monograph in World Archaeology 11, Madison, Wisconsin: Prehistory Press, 49–62.
- Bridges, P.S. (1989) 'Changes in Activities with the Shift to Agriculture in the Southeastern United States', *Current Anthropology* 30: 385–394.
- Bruhns, K.O. (1991) 'Sexual Activities: Some Thoughts On The Sexual Division of Labor And Archaeological Interpretation', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 420–9.
- Brumfiel, E.M. (1991) 'Weaving and Cooking: Women's Production in Aztec Mexico', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 224–254.
- Brumfiel, E.M. (1996) 'Figurines and the Aztec State: Testing the Effectiveness of Ideological Domination', in R.P. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 143–166.
- Chapman, J. (1997) 'Changing gender relations in the later prehistory of Eastern Hungary', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 131–149.
- Childe, V.G. (1928) 'The Lausitz Culture', *Antiquity* 2: 37–42.
- Childe, V.G. (1951) *Man Makes Himself*, New York: New American Library.
- Claasen, C. (ed.) (1994) *Women in Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Claasen, C.P. (1991) 'Gender, Shellfishing, and the Shell Mound Archaic', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 276–300.
- Cohen, M.N. & S. Bennett (1998 (1993)) 'Skeletal Evidence For Sex Roles And Gender Hierarchies In Prehistory', in K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds) *Reader in Gender Archaeology*, London: Routledge, 297–318.
- Conkey, M.W. (1991) 'Contexts of Action, Contexts from Power: Material Culture and Gender in the Magdalenian', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 57–92.
- Conkey, M.W. (1996) 'Paleovisions: Interpreting the Imagery of Ice Age Europe', in S.C. Scott (ed.) *The Art of Interpreting, Papers in Art History*, Philadelphia: Pennsylvania State University, 10–29.
- Conkey, M.W. & J. Spector (1984) 'Archaeology and the study of gender', in M.B. Schiffer (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory* 7, New York: Academic Press, 1–38.
- Conkey, M.W. & R.E. Tringham (1996) 'Cultivating Thinking/Challenging Authority: Some Experiments in Feminist Pedagogy in Archaeology', in R.P. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 224–250.
- Cornell, T. & K. Lomas (eds) (1997) *Gender and ethnicity in ancient Italy* (Accordia specialist studies on Italy 6), London: London Accordia Research Institute, University of London.
- Crumley, C.L. (1979) 'Three Location Models: An Epistemological Assessment for Anthropology and Archaeology', in M.B. Schiffer (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory* 2, New York: Academic Press, 141–173.

- Cusack, C. & G. Campbell (1993) 'Women and postgraduate education: Problems and predictions', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 232–236.
- Dahlberg, F. (ed.) (1981) *Woman the Gatherer*, New Haven: Yale University Press.
- Damm, C. (1991) 'From burials to gender roles: problems and potentials in post-processual archaeology', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 130–135.
- Dehejia, V. (ed.) (1997) *Representing the body: gender issues in Indian art*, New Delhi.
- Díaz-Andreu, M. (1998a) 'Ethnicity and Iberians. The archaeological crossroads between perception and material culture', *European Journal of Archaeology* 2: 199–218.
- Díaz-Andreu, M. (1998b) 'Iberian post-palaeolithic art and gender: discussing human representations in levantine art', *Journal of Iberian Archaeology* 0: 33–51.
- Díaz-Andreu, M. & M.L.S. Sørensen (eds) (1998) *Excavating Women. A History of Women in European Archaeology*, London: Routledge.
- Díaz-Andreu, M. & T. Tortosa (1998) 'Gender, Symbolism and Power in Iberian Societies', in P.P. Funari, M. Hall & S. Jones (eds) *Historical Archaeology. Back from the Edge*, London: Routledge, 99–121.
- Dobres, M.-A. (1995) 'Gender and Prehistoric Technology: On the Social Agency of Technical Strategies', *World Archaeology* 27: 51–66.
- Dommasnes, L.H. (1990) 'Feminist archaeology: critique or theory building', in F. Baker & J. Thomas (eds) *Writing the Past in the Present*, Lampeter: Saint David's University College, 24–31.
- Donlon, D. (1993) 'Imbalance in the sex ratio in collections of Australian Aboriginal skeletal remains', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 98–103.
- Dowson, T. (1998) 'Homosexualitat, teoria queer i arqueologia', *Cota Zero* 14: 81–87.
- duCros, H. (1993) 'Female skeletons in the closet: a historical look at women in Australian archaeology', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 239–244.
- Engelstad, E. (1991) 'Feminist Theory and Post-Processual Archaeology', in D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Alberta: The University of Calgary Archaeological Association, 116–120.
- Estioko-Griffin, A. & P.B. Griffin (1981) 'Woman the Hunter: the Agta', in F. Dahlberg (ed.) *Woman the Gatherer*, New Haven: Yale University Press, 121–152.
- Frankel, D. (1993) 'Is this a trivial observation? Gender in prehistoric Bronze Age Cyprus', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 138–142.
- Gero, J.M. (1983) 'Gender bias in archaeology: a cross-cultural perspective', in J.M. Gero, D. Lacy & M.L. Blakey (eds) *The socio-politics of archaeology*, Department of Anthropology. Research Report 23, Amherst: University of Massachusetts, 51–57.
- Gero, J.M. (1991) 'Genderlithics: Women's Roles in Stone Tool Production', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 163–193.

- Gilchrist, R. (1994) *Gender and material culture. The archaeology of religious women*, London: Routledge.
- Gilchrist, R. (1997) 'Ambivalent bodies: gender and medieval archaeology', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 42–58.
- Gilchrist, R. (1999) *Gender and Archaeology: Contesting the Past*, London: Routledge.
- Gilman, A. (1984) 'Explaining the Upper Palaeolithic Revolution', in M. Spriggs (ed.) *Marxist Perspectives in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 115–126.
- Gorman, A. (1995) 'Gender, labour and resources: the female knappers of the Andaman Islands', in J. Balme & W. Beck (eds) *Gendered Archaeology*, Canberra: Research School of Pacific Studies. The Australian National University, 87–91.
- Gran-Aymerich, E. (1998) *Naissance de l'Archéologie Moderne, 1798–1945*, Paris: CNRS.
- Handsman, R. (1991) 'Whose art was found at Lepenski Vir? Gender relations and power in archaeology', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 329–369.
- Harris, M. (ed.) (1977) *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, New York: Random House.
- Hastorf, C.A. (1991) 'Gender, Space, and Food in Prehistory', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 132–162.
- Hawkes, C. & J. Hawkes (1943) *Prehistoric Britain*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Hays-Gilpin, K. & D.S. Whitley (1998) 'Introduction to part III: Identifying "sexual" divisions of labor', in K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds) *Reader in Gender Archaeology*, London: Routledge, 139–143.
- Hingley, R. (1990) 'Domestic organization and gender relations in Iron Age and Romano-British Household', in R. Samson (ed.) *The Social Archaeology of Houses*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 23–43.
- Hodder, I. (ed.) (1982a) *Symbolic and structural archaeology* (New Directions in Archaeology), Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1982b) *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1983) 'Burials, houses, women and men in the European Neolithic', in D. Miller & C. Tilley (eds) *Ideology and social change.*, New Directions in Archaeology, Cambridge: Cambridge University Press, 51–68.
- Hodder, I. (1986) *Reading the Past*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (ed.) (1990) *The Domestication of Europe*, Oxford: Blackwell.
- Hurcombe, L. (1997) 'A viable past in the pictorial present?', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 15–24.
- Jackson, T.L. (1991) 'Pounding Acorn: Women's Production as Social and Economic Focus', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 301–328.

Jarvenpa, R. & H.J. Brumbach (1995) 'Ethnoarchaeology and gender: Chipewyan woman as hunters', *Research in Economic Anthropology* 16: 39–82.

Jochim, M. (1976) 'Palaeolithic cave art in Ecological perspective', in G. Bailey (ed.) *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory*, Cambridge: Cambridge University Press, 212–9.

Johnson, M.H. (1999) *Archaeological Theory: An Introduction*, Oxford: Blackwell.

Jones, R. (1992) 'Philosophical time travellers', *Antiquity* 66: 744–57.

Jones, S. & S. Pay (1990) 'The legacy of Eve', in P. Gathercole & D. Lowenthal (eds) *The Politics of the Past*, *One World Archaeology* 12, London: Unwyn Hyman, 160–171.

Keuls, E.C. (1985) *The reign of the phallus: sexual politics in ancient Athens*, Berkeley: University of California Press.

Kimmel, M. (ed.) (1987) *Changing Men: New directions in Research on Men and Masculinity*, California: Sage.

Knapp, A.B. (1998) 'Boys Will Be Boys: Masculinist Approaches to a Gendered Archaeology', in K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds) *Reader in Gender Archaeology*, London: Routledge, 365–373.

Leacock, E.B. (1981) *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*, New York: Monthly Review Press.

Levy, J.E. (1999) 'Gender, power, and heterarchy in middle-level societies', in T.L. Sweely (ed.) *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, 62–78.

Lucas, G.M. (1996) 'Of Death and Debt. A History of the Body in Neolithic and Early Bronze Age Yorkshire', *Journal of European Archaeology* 4: 99–118.

Lucy, S. (1997) 'Housewives, warriors and slaves? Sex and gender in Anglo-Saxon burials', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 150–168.

Lyons, D. (1996) 'The politics of house shape: round vs rectilinear domestic structures in Déle compounds, northern Cameroon', *Antiquity* 70: 351–367.

MacLean, R. (1998) 'Gendered Technologies and Gendered Activities in the Interlacustrine Early Iron Age', in S. Kent (ed.) *Gender in African Prehistory*, Walnut Creek, London, New Delhi: AltaMira Press, 163–178.

Mandt, G. (1998) 'Vingen Revisited. A Gendered Perspective on "Hunters" Rock Art', *KVHAA Konferenser* 40: 201–224.

Marshall, Y. (1985) 'Who made the Lapita pots? A case of study in Gender Archaeology', *Journal of the Polynesian Society* 94: 205–233.

Matthews, K. (1994) 'An Archaeology of Homosexuality? Perspectives from the Classical world', in S. Cottam, D. Dungworth, S. Scott & J. Taylor (eds) *TRAC 94. Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference. Durham 1994*, Oxford: Oxford Books, 118–132.

McBrearty, S. & M. Moniz (1991) 'Prostitutes or providers? Hunting, tool use, and sex roles in earliest *Homo*', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 71–82.

McCafferty, G. & S.D. McCafferty (1999) 'The metamorphosis of Xochiquetzal: a window on womanhood in pre-and post-conquest Mexico', in T.L. Sweely (ed.) *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, 103–125.

McCafferty, S. & G. McCafferty (1991) 'Spinning and Weaving as Female Gender Identity in Post-Classical Central Mexico', in M. Schevill, J.C. Berlo & E.B. Dwyer (eds) *Textile traditions of Mesoamerica and the Andes*, New York: Garland, 19–48.

McCafferty, S.D. & G.G. McCafferty (1988) 'Powerful Women and the Myth of Male Dominance in Aztec Society', *Archaeological Review from Cambridge* 7: 45–59.

McKell, S.M. (1993) 'An axe to grind: More ripping yarns from Australian Prehistory', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 115–120.

Merrillees, R.S. (1975) 'Problems in Cypriote History', in N. Robertson (ed.) *The Archaeology of Cyprus. Recent developments*, New Jersey: Noyes Press, 15–38.

Molleson, T. & M. Cox (1993) *The Spitalfields Project, volume 2: the anthropology of the middling sort*. (CBA Research Report 86), York: Council for British Archaeology.

Morgan, L.H. (1877) *Ancient Society*, New York: World Publishing.

Moser, S. (1993) 'Gender stereotyping in pictorial reconstructions of human origins', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 75–92.

Moser, S. (1998) *Ancestral images. The iconography of human origins*, Stroud: Sutton.

Murdock, G.P. & C. Provost (1973) 'Factors in the division of labour by sex: A cross-cultural analysis', *Ethnology* 12: 203–225.

Nanda, S. (1993) 'Neither Man nor Woman: the Hirjas of India', in C.B. Brettell & C.F. Sargent (eds) *Gender in Cross-Cultural Perspective*, New York, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 175–179.

Nanda, S. (1994) 'Hirjas: an alternative sex and gender role in India', in G. Herdt (ed.) *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, New York: Zone Books, 373–418.

Nelson, S.M. (1997) *Gender in Archaeology. Analyzing Power and Prestige*, London: Altamira Press.

Oakley, A. (1972) *Sex, Gender, and Society*, London: Temple Smith and New Society.

Parker, R. (1984) *The subversive stitch. Embroidery and the making of the feminine*, London: The Women's Press.

Pateman, C. (1983) 'Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy', in S.I. Benn & G.I. Gaus (eds) *Public and Private in Social Life*, New York: St Martins Press, 281–303.

Pauli, L. (1972) 'Untersuchungen zur Spähhallstattkultur in Nordwürttemberg: Analyse eines Kellerraumes im Grenzbereich zweier Kulturen', *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 2: 1–166.

Pluciennik, M. (1997) 'Representations of gender in prehistoric southern Italy', *The Accordia Research Papers (University of London)* 7: 57–82.

- Rega, E. (1997) 'Age, gender and biological reality in the Early Bronze Age cemetery at Mokrin', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 229–247.
- Rice, P. (1991) 'Women and Prehistoric Pottery Production', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 436–443.
- Rice, P.C. (1981) 'Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood', *Journal of Anthropological Research* 37: 402–416.
- Ringrose, K.M. (1994) 'Living in the shadows: Eunuchs and Gender in Byzantium', in G. Herdt (ed.) *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, New York: Zone Books, 85–110.
- Robb, J. (1997) 'Intentional tooth removal in Neolithic Italian women', *Antiquity* 71: 659–69.
- Romanowicz, J.V. & R.P. Wright (1996) 'Gendered Perspectives in the Classroom', in R.P. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 199–223.
- Rubin, G. (1975) 'The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex', in R. Reiter (ed.) *Toward and Anthropology of Women*, New York London: Monthly Press, 157–210.
- Russell, P. (1991) 'Men only? The myths about European Palaeolithic artists', in D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Alberta: The University of Calgary Archaeological Association, 346–351.
- Russell, P. (1993) 'The Palaeolithic Mother-Goddess: Fact or Fiction?', in H. duCros & L. Smith (eds) *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra: The Australian National University, 93–98.
- Sacks, K. (1982) *Sister and Wives*, Chicago: University of Chicago Press.
- Schmidt, P. (1998) 'Reading Gender in the Ancient Iron Technology of Africa', in S. Kent (ed.) *Gender in African Prehistory*, Walnut Creek, London, New Delhi: AltaMira Press, 139–162.
- Scott, E. (1997) 'Introduction: On the incompleteness of archaeological narratives', in J. Moore & E. Scott (eds) *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester: Leicester University Press, 1–12.
- Shanks, M. & C. Tilley (1987) *Social Theory and Archaeology*, Cambridge: Polity Press.
- Shanks, M. & C. Tilley (1992) *Re-constructing Archaeology. Theory and Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Small, D.B. (1991) 'Initial study of the structure of women's seclusion in the archaeological past.', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 336–344.
- Smith, C. (1991) 'Female Artists: the Unrecognized Factor in Sacred Rock Art Production.', in P. Bahn & A. Rosenfeld (eds) *Rock Art and Prehistory. Papers presented to symposium G of the AURA Congress, Darwin 1988*, Oxford: Oxbow Monograph 10. Oxbow, 45–52.

Sørensen, M.L. (1996) 'Women As/And Metalworkers', in A. Devonshire & B. Wood (eds) *Women in Industry and Technology: from Prehistory to the Present. Current Research and the Museum Experience*, 45–52.

Sparkes, B. (1998) 'Sex in Classical Athens', in B. Sparkes (ed.) *Greek Civilization: an introduction*, Oxford: Blackwell.

Spector, J. & M.K. Whelan (1989) 'Incorporating Gender into Archaeology Courses', in S. Morgen (ed.) *Gender and Anthropology. Critical Reviews for Research and Teaching*, Washington: American Anthropological Association, 65–94.

Spector, J.D. (1983) 'Male/Female Task Differentiation Among The Hidatsa: Toward the Development of an Archaeological Approach to the Study of Gender', in P. Alberts & B. Medicine (eds) *The Hidden Half*, Washington: University Press of America, 77–99.

Spector, J.D. (1991) 'What this Aul Means: Toward a Feminist Archaeology', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 388–406.

Spencer-Wood, S.M. (1991) 'Toward a feminist historical archaeology of the construction of gender', in D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Alberta: The University of Calgary Archaeological Association, 234–244.

Spencer-Wood, S.M. (1999) 'Gendering power', in T.L. Sweely (ed.) *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, 175–183.

Spindler, K. (1983) *Die Frühen Kelten*, Stuttgart: Reclam.

Stahl, A.B. & M.d.D. Cruz (1998) 'Men and Women in a market Economy: Gender and Craft Production in West Central Ghana c. 1775–1995', in S. Kent (ed.) *Gender in African Prehistory*, Walnut Creek, London, New Delhi: AltaMira Press, 205–226.

Stalsberg, A. (1991) 'Women as actors in Northern European Viking Age Trade', in R. Samson (ed.) *Social Approaches to Viking Studies*, Glasgow: Cruithne Press, 75–83.

Stoller, R. (1968) *Sex and Gender*. Science House.

Sweely, T.L. (1999) 'Gender, space, people, and power at Cerén, El Salvador', in T.L. Sweely (ed.) *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, 155–172.

Tilley, C. (1999) 'Body Metaphors in Southern Scandinavian Rock Art', in C. Tilley (ed.) *Metaphor and Material Culture*, Oxford: Blackwell, 133–173.

Tougher, S.F. (1997) 'Byzantine Eunuchs: an overview, with special reference to their creation and origin', in L. James (ed.) *Women, Men and Eunuchs: Gender in Byzantium*, London: Routledge, 168–199.

Tougher, S.F. (1999) 'Images of Effeminate Men: the Case of Byzantine Eunuchs', in D.M. Hadley (ed.) *Masculinity in Medieval Europe*, London, New York: Longman.

Treherne, P. (1995) 'The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze Age Europe', *Journal of European Archaeology* 3: 105–144.

Trocchi, R. (1999) 'Women leaders in native North American societies: invisible women in power', in T.L. Sweely (ed.) *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, 49–61.

Wadley, L. (1998) 'The Invisible Meat Providers: Women in the Stone Age of South Africa', in S. Kent (ed.) *Gender in African Prehistory*, Walnut Creek, London, New Delhi: AltaMira Press, 69–82.

Walker, P.L. & J.M. Erlandson (1986) 'Dental Evidence for Prehistoric Dietary Change on the Northern Channel Islands, California', *American Antiquity* 51: 375–383.

Watson, P.J. & M.C. Kennedy (1991) 'The Development of Horticulture in the Eastern Woodlands of North America: Women's Role', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 255–275.

Weber, C.A. (1991) 'The genius of the orangery: women and eighteenth century chesapeake gardens', in I.D. Walde & N.D. Willows (eds) *The Archaeology of Gender*, Calgary: The University of Calgary, 263–268.

Whelan, M.K. (1991) 'Gender and Historical Archaeology: Eastern Dakota Patterns in the 19th century', *Historical Archaeology* 25: 17–32.

Whitehouse, R.D. (1993) 'Tools the Manmaker: the cultural construction of gender in Italian prehistory', *The Accordia Research Papers (University of London)* 3: 41–53.

Whitehouse, R.D. (ed.) (1998) *Gender and Italian Archaeology: Challenging the Stereotypes* (Accordia specialist studies on Italy 7), London: The Accordia Research Papers (University of London).

Wiber, M.G. (1997) *Erect men, undulating women: the visual imagery of gender, race and 'progress' in reconstructive illustrations of human evolution*, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.

Wiessner, P. (1983) 'Style and social information in Kalahari projectile points', *American Antiquity* 48: 253–276.

Wolf, E. (1990) 'Distinguished lecture: Facing Power - Old Insights, New Questions', *American Anthropologist* 92: 586–596.

Wright, R.P. (1991) 'Women's Labor and Pottery Production in Prehistory', in J. Gero & M.W. Conkey (eds) *Engendering archaeology*, Oxford: Blackwell, 194–223.

Wright, R.P. (1996) 'Technology, Gender, and Class: Worlds of Difference in Ur III Mesopotamia', in R.P. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 79–110.

Wylie, A. (1998 (1992)) 'The Interplay Of Evidential Constraints And Political Interests: Recent Archaeological Research on Gender', in K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds) *Reader in Gender Archaeology*, London: Routledge, 57–84.

Yates, T. (1989) 'Habitus and social space: some suggestions about meaning in the Saami (Lapp) tent ca. 1700-1900.', in I. Hodder (ed.) *The Meaning of Things. Material Culture and Symbolic Expression.*, One World Archaeology 6, London: Unwin & Hyman, 249–162.

Yates, T. (1993) 'Frameworks for an Archaeology of the Body', in C. Tilley (ed.) *Interpretative Archaeology*, Oxford: Berg, 31–72.

Yentsch, A. (1996) 'The Symbolic Divisions of Pottery: Sex-related Attributes of English and Anglo-American Household Pots', in R.W. Preucel & I. Hodder (eds) *Contemporary Archaeology in Theory. A Reader*, Oxford: Blackwell, 315–350.